

**Мова художніх творів Б.Лепкого і сучасне
мовознавство**

УДК 811.161.2

ББК 81.2 Укр

І.М. Бабій, канд. філол наук, доцент

**Фраземіка творів Богдана Лепкого: загальномовна та
індивідуально-авторська**

Стаття присвячена аналізу фраземіки як складника індивідуального стилю письменника. Предметом розгляду стали фразеологічні одиниці (ФО), виявлені в історичній повісті «Полтава» Богдана Лепкого. У статті проаналізовано семантику, структурно-граматичні ознаки та стилістичну роль ФО.

Із врахуванням семантико-граматичного підходу виділено п'ять семантико-граматичних груп фразем: субстантивні, дієслівні, ад'єктивні, адвербіальні, інтер'єктивні, серед яких найбільше дієслівних і субстантивних. Виокремлено два граматико-структурні класи: ФО, організовані за моделлю словосполучення (сурядного чи підрядного) та ФО, оформлені як речення (прості чи складні). Численну групу фразем зі структурою речення складають прислів'я та приказки.

Виявлено велику групу трансформованих фразем, які виникли в результаті заміни чи поширення компонентного складу ФО. У статті виокремлено численну групу індивідуально-авторських фразем. Простежено особливості функціонування загальномовної та індивідуально-авторської фраземіки у творах Богдана Лепкого. Виявлено оцінну та емоційно-експресивну роль ФО у художній мові письменника.

Ключові слова: фразема, фраземіка, фразеологічна одиниця, трансформована фразема, ідіостиль.

Babiy I.M. Idiomatic expression of Bohdan Lepky's works: general language and individual-author's

The article is dedicated to the analysis of idiomatic expression as a component of the individual style of the writer. Subject of consideration were phraseological units (PU), which function in the novel "Poltava" by

Bogdan Lepky. The article analyzes semantics, structural and grammatical features and the stylistic role of the PU.

Taking into account the semantic and grammatical approach, distinguish five semantic and grammatical groups of phrases are distinguished: substantive, verbal, adjective, adverbial, and interrelated, among which verb and substantive are the most. Two grammatical and structural classes are distinguished: PU, organized on the basis of the model of word-combination (coordinative or subordinate) and PU, are executed as sentences (simple or complex). The numerous group of idioms with sentence structure is proverb and sayings.

Revealed a large group of transformed phrases which arose as a result of replacement or distribution of the component composition of the PU. The article outlines a large group of individual-authorial phrases.

Peculiarities of the functioning of the general and individual-authorial phrasemics in the works of Bogdan Lepky are traced. In the article was revealed estimate and emotionally-expressive role of the PU in the artistic language of the writer.

Key words: *phraseology, phrasemic, phraseological unit, transformed phrasal, idiostyle.*

Постановка наукової проблеми та її значення.

Протягом останніх десятиліть вивчення фразеології залишається однією з актуальних проблем сучасної лінгвістики. Відомими дослідниками фразеології є Л. Авксентьєв, М. Алефіренко, В. Калашник, І. Гнатюк, Ю. Прадід, Л. Скрипник, Г. Удовиченко, В. Ужченко, Д. Ужченко, В. Білоноженко та ін.

Фразеологізми – це « специфічні мовні формули, картини світу із закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього сущого» [Ужченко 2007: 8]. Фразеологічні одиниці (ФО) віддзеркалюють духовний світ, ментальність народу. Національна фразеологія – «душа кожної мови, сильно її красить і збагачує», як зазначав І. Огієнко.

Оскільки основними ознаками ФО є їх семантична місткість, потужна емоційна експресія та оцінність, фразеологізми посідають помітне місце в художньому мовленні. Вагомим естетичним засобом виступають фраземи

у творах Богдана Лепкого, талановитого письменника та відомого громадсько-культурного діяча.

Актуальність нашого дослідження зумовлена оригінальністю та самобутністю ідіостилю Богдана Лепкого. Його ім'я, як зазначає М. Ільницький, – « не епізодичне ім'я в українській літературі, це постать першорядної ваги, непересічного таланту. Творчість письменника протягом десятиліть займала одне з провідних місць у розвитку української літератури на західноукраїнських землях» [*Ільницький 1990: 5*]. Сьогодні залишається актуальною проблема вивчення мови творів Богдана Лепкого, оскільки тривалий час творча спадщина письменника була вилучена з літературного процесу.

Б. Лепкий глибоко знав українську мову, тонко її відчував. Письменник активно уживав фразеологізми. Тернопільські науковці уклали фразеологічний словник творів митця «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» (2010 р.), в якому засвідчено близько 1300 ФО та їх варіантів [*Словник 2010*]. Однак, зауважимо, поки що недостатньо вивчено авторську фразеологію письменника, тому наше дослідження, присвячене розгляду загальнономовної та індивідуально-авторської фраземіки творів Б. Лепкого, є **актуальним**.

Мета пропонованої праці – здійснити семантико-граматичну характеристику фраземіки та описати функціонування ФО в художньому мовленні Богдана Лепкого. **Матеріалом** послужить історична повість «Полтава», що входить до трилогії «Мазепа», в якій порушувалася проблема національно-визвольної боротьби на Україні.

Для реалізації задекларованої мети необхідно розв'язати такі **завдання**: описати семантику фразем, здійснити їх граматичну класифікацію, виявити індивідуально-авторські ФО, звірити їх наявність у сучасних фразеологічних словниках, з'ясувати способи трансформації фразем, розглянути особливості функціонування ФО в художньому тексті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У прозових творах Б. Лепкого фразеологізми виступають активним зображально-виражальним засобом. Сторінки творів письменника рясніють великою кількістю фразем, частина з яких є загальнономовними ФО, зафіксованими в сучасних фразеологічних словниках. У творах Б. Лепкого, крім узуального, простежуємо оказіональне вживання фразеологізмів (якщо семантика, структура, компонентний склад ФО зазнали змін). Індивідуально-авторські фраземи у прозі письменника становлять численну групу. Предметом нашого дослідження будуть загальнономовні та індивідуально-авторські фразеологізми, вжиті в повісті «Полтава».

У сучасній лінгвістиці традиційно виділяють два граматико-структурні класи ФО: 1) ФО, організовані за моделлю словосполучення (сурядного чи підрядного); 2) ФО – фрази, організовані як речення (прості чи складні). У творах Богдана Лепкого простежуємо фраземи, оформлені і як словосполучення, і як речення. Найбільш численну групу ФО становлять підрядні словосполучення, а саме: *дивитися крізь пальці, гризти зубами, голову покласти, знімати шапку, мати під рукою, звіриний страх, грати комедію, зійти зі сцени, горіти бажанням, кидатися в очі, їсти серце, гірке слово* та ін. Сурядних словосполучень – значно менше, наприклад: *ні риба, ні м'ясо; чи круть, чи верть; або пан, або пропав; ні дня, ні ночі* та ін.

Окрему групу становлять ФО зі структурою речень: простих (*приходить кінець; світ не бачив; не сунь носа до чужого прося; серце наливається болем; муха сіла на ніс; доля злобно глумиться; в необгородженім городі і свиня гість*) і складних (*тягне вовка до лісу, а козака – до бою; не такий-то вовк страшний, як його малюють; пусти пса під стіл, а він вилізе на стіл; подай їм палець, а вони за цілу руку тягнуть; кому заманулося історичне життя, хай про щастя особисте забуде*).

З урахуванням семантико-граматичних особливостей ФО науковці виділяють субстантивні (іменникові), дієслівні,

ад'єктивні (прикметникові), адвербіальні (прислівникові), інтер'єктивні (вигуківі) фразеологізми. У реченні вони виконують роль підмета, присудка, означення, обставини. У корпусі ФО, виявлених у творах Б. Лепкого, найбільш численними є групи субстантивних та дієслівних фразем.

Субстантивні ФО виражають загальне значення особи чи предметності. Вони характеризують предмети, людину, абстрактні поняття, наприклад: *звіриний страх, наш брат, не ангел, офіцерська честь, глупа ніч, твоя правда, велика душа, гостре слово* та ін. У реченні такі фраземи виконують роль підмета, додатка, іменної частини присудка: – *А ваш гетьман як кохався замолоду, так до старості кохливим остався. – Мій гетьман – чорт. – І мій король – не ангел. – Знайшлися, як у кірці маку* (с. 97); – *Що ж, синки, зібралися в дорогу? – спитав. Чуйкевич оторопів. Він дожидався гніву і сварки, **гострих, як шабля, слів**, а тут таке питання* (с. 18); *Не буду ж я по дорозі хлопських жінок гзавтувати, бо на це мені **офіцерська честь** не дозволяє* (с. 6).

Дієслівні ФО позначають дії та процеси, наприклад: *дати знак, припасти до вподоби, не тратити надії, потішатися гадкою, затаїти дух, боком лізти, зірватися на рівні ноги, оставити гадки, прибрати до рук* та ін. У реченні вони виконують роль присудка: *Реншільд **дав знак**: батальйони здержалися в ході, і оба вожді обмінялися товарицьким привітом* (с. 69); *Шведки біляві, а може, йому якраз чорняві українки **припали б до вподоби*** (с. 70); *Одарка **потішалася гадкою**, що стара пішла в тім самім напрямі, звідкіля вони приїхали* (с. 81); *Король усміхнувся тим своїм усміхом, котрий нам **боком лізе**, зняв капелюх, кивнув головою...* (с. 7); *Всі **зірвалися на рівні ноги**. Реншільд відскочив від Піпера, ніби грім ясний вдарив поміж них* (с. 12).

Ад'єктивні ФО характеризують ознаки, якості предметів, наприклад: *одної гадки; опутаний не чортом, а ідеєю своєю; не варт доброго слова; ні живий ні мертвий* та ін. У реченні прикметникові ФО виконують роль неузгодженого означення або іменної частини складеного присудка: – *Ясновельможносте ваша, – хлипав, – краще б ти мене по імені*

назвав, вишкварком, вибрудком, випоротком зінським, мерзотним, ніж маєш по-людському вітати. **Не варт** я твого **доброго слова** (с. 19).

Адвербіальні ФО позначають означення ознаки, містять просторову характеристику, часову характеристику, спосіб дії, міру і ступінь, кількісну характеристику, психологічний стан людини, наприклад: *на край світа, не з голими руками, маючи на увазі, на гадці, кинувши оком, чортзна-як, до смерті, віч-на-віч* та ін. У реченні прислівникові ФО виконують роль обставин різних типів: – *Теж бранці, – промовив до Войнаровського, а в голосі його почувалося більше жалю, ніж глуму. – **Не з голими руками** втікати, – пояснював Чуйкевич* (с. 18); *А **кинувши оком** на старезний вулик, витесаний з колодки на подобу козака, гукнув...* (с. 37).

Інтер'єктивні ФО виражають емоції, побажання, волевиявлення, накази, клятви тощо, наприклад: *Боже ти мій!; крий Боже; зуб за зуб; борони Боже; ох лишенько; дай йому, Боже, щасливої дороги!; Боже вас провадь* та ін. (**Боже ти мій**, я вже й забув, коли радів так, як нині, – тобою (с. 147); **Борони Боже!** Я так собі (с. 289); – **Ох лишенько!** – схопилася Гамариха. – *Вибачте, ніколи мені* (с. 306); **Боже вас провадь**, Іване (с. 407).

До фразем зі структурою речення належать прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми. У мовній палітрі Б. Лепкого велику групу становлять прислів'я і приказки, оформлені як прості речення (*навіть дим з власного комина солодкий; на лицарській честі сила армії стоїть; без згоди і сила безсила; дурний гадкою багатіє; не будь-яку птицю в сільце взяти; життя на волосинці висить*) або складні речення (*як кому з роду написано, так воно і станеться; хто мечем воює, той від меча й гине; кому суджено жити – не вмре; сорока з плота, а десять на пліт; чим більший чоловік, тим більші робить дурниці; де дрова рубаять, там тріски падутъ; життя – це гра, а в грі певності нема*).

У творах Б. Лепкого прислів'я та приказки вжито переважно у мовленні персонажів, наприклад:

Вас кличуть?

Так, Карла XII і мене.

Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти.

Приповідки, мій пане, дуже-то ви маєте дотепні, але в головах дотепу небагато (с. 124);

Стійте-бо! Стійте! Крові християнської проливати не смій!

І ти за ним? Ворон воронові не виколе ока. Усі ви кровопивці! (с. 140). Такі народні мовні перлини виражають мудрість, дотепність українців.

Б. Лепкий – відомий словотворець. У його творах, крім традиційних, знаходимо велику групу індивідуально-авторських ФО, які збагачують корпус загальномовних прислів'їв і приказок. У повісті «Полтава» виявляємо такі авторські прислів'я і приказки: страх перед небезпекою гірший від самої небезпеки; чесне діло сорому не боїться; і найлагіднішого чоловіка розізлить дурнота людська; і собака плисти навчиться, як вода ухами налетиться; у всякого своя честь; треба добро громадське мати на оці, не своє; кому заманулося історичного життя, хай про щастя особисте забуде та ін. Такі прислів'я і приказки вносять оцінно-експресивне забарвлення в контекст, наприклад: – Пардон, – поправився гетьман, – бувший король Август сказав: гарно, хай собака собаку жере. – Отож-то й бачите, це його принцип: «Хай собака собаку жере». Ось із-за кого кервавиться Польща! (с. 163); – Гадаєш, що лиш козак честь має, а другі люди – ні? У всякого своя честь (с. 134). Громадянин узяв верх над приватною особою, нехай же вона тепер мовчить. Громадянинові треба добро громадське мати на оці, не своє. Кому заманулося історичного життя, хай про щастя особисте забуде. Одного з другим погодити важко... (с. 143).

Частина таких прислів'їв і приказок возвеличує звитягу, сміливість козаків, воїнів, а саме: найкраща смерть не варта поганого життя!; на лицарській честі сила армії стоїть; тягне вовка до лісу, а козака – до бою; краще з малим гуртом смерть, ніж з великою громадою сором(– Честі лицарської не знаємо, – гарячився Мручко, – а без лицарської

честі, яка тобі війна, яка перемога? На лицарській честі сила армії стоїть, а ми вождів своїх ворогам у руки давали, щоб власні голови спасти, і яка тут тобі честь? (с. 181)).

У творах Б. Лепкого виявляємо групу ФО, оформлених як порівняльна конструкція, а саме: глянути, як чорт на попа; як Марко по пеклі; як мухи до меду; сидіти, як на морозі сич; зрада, як гадина, під камінням кублитися; ніби з неба зіслана; дивитися, як теля на мальовані ворота; ніби рукою по серці погладити (Дев'ятий рік товчеться ваш вінценосний (Карл) по світі, як Марко по пеклі, а сідало його пусте (с. 93); – Мовчазливий дуже, за обідом сидів, як на морозі сич (король) (с. 51); – Заманулося тобі, козаче, кохання в час війни? – промовив ласкаво, ніби рукою по серці погладив (с.58)). Такі фрази - порівняння, як правило, виконують емоційно-оцінну роль у контексті твору.

Крім звичного словесного звучання, зафіксованого у сучасних фразеологічних словниках української мови, фразеологізми можуть зазнавати різноманітних трансформацій. Тоді йдеться про оказіональне вживання ФО. Хоча зауважимо, що питання про зміни, трансформації фразем і сьогодні залишається дискусійним у сучасній лінгвістиці. Традиційно виділяють дві основні групи трансформацій ФО: семантичну та структурно-семантичну (І. Гнатюк, Т. Цимбалюк, Я. Баран, М. Зимомря, В. Білоноженко, Т. Здіховська та ін.). Семантичні трансформації пов'язані із семантичними змінами. До структурно-семантичних змін відносять: а) заміну компонента або компонентів; б) скорочення компонентного складу; в) поширення фразем; г) контамінацію тощо.

У мовній палітрі Богдана Лепкого виявляємо велику кількість трансформованих ФО, які виникли в результаті:

а) заміни, або субституції, компонентів ФО, наприклад: совість відізветься замість звичної ФО заговорила (прокинулася) совість у когось зі значенням «хто-небудь хоче стати чесним, справедливим; кому-небудь стає соромно» [ФСУМ, II: 842] (*Ваша кара безоружно за табором іти і бездільно дивитися, як брати ваші будуть боротися за вас,*

поки совість ваша не відізветься і поки навколішках благати мене не пічнете, щоб зняти з вас той сором великий (с. 57)); птахом летіти замість звичних ФО летіти/полетіти галопом, летіти вітром, стрілою зі значенням «дуже швидко йти, бігти, їхати» [ФСУМ, I: 421] (*Гетьман довіряв старому козакові, а все ж таки спішив йому в підмогу. Мручковий кінч черевом снігу доторкався, – птахом летів* (с. 59)); навіть коні сміються замість звичної ФО кури засміють зі значенням «хто-небудь опиниться в незручному, смішному становищі» [ФСУМ, I: 406] (*Залив би нас не бляшками, лиманами, з котрих навіть коні сміються, а ретельними талярами, за котрими нашому братові рівно скучно, як і за дівчатами* (с. 5)); робити своїм розумом замість звичної ФО жити своїм розумом (умом) зі значенням «дотримуватися власних поглядів, переконань» [ФСУМ, I: 294] (*Отже, бачите, що він у Могилеві моєї ради не послухав, як взагалі не слухає нікого, лиш своїм розумом робить, що йому й нам все виходить на пожиток* (с. 11));

б) поширення фразем, наприклад: ні риба, ні м'ясо і в раки не годиться замість звичної ФО ні риба, ні м'ясо зі значенням: а) безвольна, безхарактерна людина; б) щось не зовсім визначене, неясне, невиразне [ФСУМ, II: 735-736] (*Мабуть, у коршмі дурний москаль таку цяцю надібав. Придзигльованка якась. Ні риба, ні м'ясо і в раки не годиться...* (с. 79)); суета сует і всяческая суета замість звичної суета сует зі значенням «клопоти, миттєвості життя» (*Кожного викинуть, як підрану ганчірку на смітник. Суета сует і всяческая суета* (с. 93));

в) поширення (новими словами) та скорочення компонентного складу ФО, наприклад: як ока в голові пильнувати замість звичної ФО пильнувати як свого власного ока зі значенням «берегти, доглядати ретельно» [ФСУМ, I: 136] (– *На Січ нелегко перебратися тепер. Кажуть, цар дороги в Запорожжя, як ока в голові пильнує* (с. 137)) тощо.

У творах Б. Лепкого виявляємо численну групу індивідуально-авторських фразем, наприклад: ще заїди молочні замість вуса; суджене – не розгуджене; власна шкура

не решето; все ж таки не втяв Панько шилом; вуж шкіру, а чоловік вдачу змінює; легше рукам, як губа не дармує; глянути як чорт на попа; Бог міру згубив; великі люди до історії переходять (Настрашуся такого лицаря, гадаєш? Та в тебе ще заїди молочні замість вуса, а ти вже до ради стаєш, як собака з-поза плота на свого гетьмана брешеш (с. 55); – Воно (кохання), звичайно, некликане приходиться, і хоч женеш, не йде. Так ти в розпуку не вдавайся. Суджене – не розгуджене (с.58); – Але ж ти, сотнику, здорово лаєшся, – пригадав собі. – Легше рукам, як губа не дармує, – відповів сотник, торкаючи гетьманського коня (с. 61); – Гетьмана обороняв. – Гарне діло робив, а все ж таки і власна шкура не решето. На другий раз не підпускай і близько до себе. Невже ж даром мушкет на рамені носиш? (с. 86)).

До фразем відносять також прокльони: а ломив би їх чорт та мняв би їх, як бабу гострець; сором на голови ваші! (Най бачать, з якою то армією мусить гетьман Мазепа добувати волю України. Сором на голови ваші! (с. 57)) та ін.

У творах Б. Лепкого знаходимо уривки, речення, в яких подано по кілька фразем поряд, наприклад: *Козаки ... повернулися і дали дала в табор. Що лиш тоді, як перебігли місток і брама за ними зачинилася з гуком, Мручко стиснув сотниченка так кріпко, що цей мало духа Богові не віддав (с. 44); Не такий чорт страшний, як його малюють. Кажуть, що нездужає. Між шведами з того приводу всякі слухи ходять (с. 51); – Труси, курополохи, заячосердні? – гукнув. – Віч-на-віч зі мною стати боїтєся, а поза очі лихословите мене. За що? (с. 56); – Спасибі. Оставайтесь з Богом, не поминайте злом! (с. 64).*

Висновки і перспективи подальшого дослідження.

Зібраний та проаналізований фразеологічний матеріал творів Богдана Лепкого засвідчує самотність письменницького ідіостилю, репрезентує любов митця до свого народу та його мови. Для Б. Лепкого фразеологія – це джерело народної мудрості, багатства та щедрості української душі. Письменникова фразеологія тісно переплітається з народною, тому нерідко важко відмежувати

індивідуально-авторські фразеологізми від загальнономовних. Зауважимо, що в художньому мовленні Б. Лепкого фразеологізми, як правило, виконують оцінну та емоційно-експресивну роль, засвідчують великі естетичні можливості. Всебічне та глибоке вивчення ідіостилю Богдана Лепкого – важливе завдання наступних наукових досліджень мовознавців.

Література:

Ільницький 1990: Ільницький М. Настроєний життям як скрипка / М. Ільницький. – У кн.: Лепкий Б. С. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1990. – 383 с.

Лепкий 1991: Лепкий Б. Полтава / Б. Лепкий. – Львів: «Червона калина», 1991. – 408 с.

Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : Навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Словник 2010: Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник. Гол. ред. Панцьо С.Є. / С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Джура, 2010. – 224 с.

ФСУМ 1993: Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – У 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993.

УДК 811.161.2

ББК 81.2 Укр

Наталія Бияк, к. філол. наук, доц.

Топонімний простір повісті Богдана Лепкого «Батурин»

У статті проаналізовано ономастичний простір повісті Богдана Лепкого «Батурин». Розглянуто специфіку реалізації художнього потенціалу поетонімів в історичній повісті. Прослідковано особливості вживання топонімів різних типів та досліджено їх функції у художньому тексті. Проаналізовано стилістичні особливості найбільш значущих топонімів. З'ясовано, що достовірність описуваних подій у творі досягається шляхом використання загальновідомих реальних топонімів, знайомих читачеві з історії чи з інших художніх творів, та поєднання їх з